

SINTAKTIČKI PRINCIP U GRADNJI LATINSKOG HEKSAMETRA SA PRIMJERIMA IZ ODISEJE BERNARDA ZAMANJE

Latinski kao i grčki heksametar po svom metričko-ritmičkom principu lišava sintaktički izvedenu misao, tj. rečenicu ili rečenični dio, jednog od njezinih bitnih elemenata, a to je naglasak. Klasični je heksametar takvu operaciju govorne rečenice mogao sprovesti upravo na temelju svojih metričko-ritmičkih zahtjeva. Stih je, naime, sklop ritmičkih jedinica ili stopa, koje imaju strogo određeni kvantitativni oblik, u koji riječi ulaze samo na principu svojih dugih i kratkih slogova, a ne i naglasaka. Klasični jezici, barem u njihovoj ranijoj razvojnoj fazi, svaku govornu jedinicu označavali su po njezinom naglasku i po kvantiteti njezinih slogova. U govoru je, prema tome, bio prisutan i naglasak riječi i kvantiteta slogova, dok je klasična poezija, lirska pa i herojska, morala jedan od ta dva principa žrtvovati. Žrtvovala je naglasak.

Klasični heksametar svojom strukturom može da ugrozi još jedan bitni element govorne riječi, njezinu sintaktičku strukturu. Heksametar je ritmički oblik u koji umjetnik pretače svoju misao. Potpuno bi bilo shvatljivo kad bi umjetnik u metričku cjelinu heksametra vješto utkao i sintaktičku cjelinu svojih misli, kad bi nam cijelu svoju legendu dao u potpunom skladu metričkih i sintaktičkih principa. Takvi su, vjerojatno, i bili narodni heksametri, prenošeni usmenim putem, a takvih heksametara nalazimo vrlo mnogo u Homerovoj poeziji. Kod takvih heksametara na kraju stiha završava i metrički oblik od šest stopa i rečenica. Ali i kod samog Homera nalazimo dosta stihova koji narušavaju taj sklad metričkog i sintaktičkog principa, i to ne slučajno, već svijesno i traženo, na što zaključujemo po osobito traženom načinu povezivanja i isticanja rečeničnih dijelova kojima umjetnik nije našao prostora da ih smjesti u metričku cjelinu heksametra, pa ih vješto sređuje u slobodnom prostoru gornjeg stiha, najčešće u prostoru iza bukolske dijereze, ili u neki dio donjeg stiha, najčešće do prve dijereze ili do druge arze. Ovakvu gradnju heksametra preferira i kasnija grčka epika, a osobito latinska klasičnog doba.

A to znači da je nesklad metričkog i sintaktičkog principa u gradnji heksametra, osobito latinskog, tražen. Ja se na ovom pitanju ne želim zaustaviti, a znamo da je u zadnje vrijeme kod nas o tome kod grčkog heksametra dosta pisao dr Branimir Glavičić¹.

U ovom bih se referatu radije zadržao granica jednog, odnosno pojedinog heksametra, i to samo latinskog, bez obzira na to, koliki sintaktički dio rečenice ili neke misli sadrži dotični heksametar.

Znamo da heksimetri u svom metričko-ritmičkom izgledu nisu jednaki. Gotovo nikada ne nailazimo na slijed istih heksametara. Tu živahnost i svježinu heksametra umjetnik ne postiže samo biranjem pozicija za daktilske i spondejske stope, već i izborom odmora u svakom pojedinom stihu. Odmor je zahtjev heksametra, i bitno ulazi u sastav metričko-ritmičke cjeline, pa svaki umjetnik o njemu vodi strogog računa.

Metrički kalup heksametra je tijelo bez duše, pa ako sam prije kazao da metrički princip heksametra lišava govornu riječ nekih bitnih njezinih komponenata, sada bih ustvrdio da ta govorna riječ, osakaćeno prenešena u metričko-ritmički sklad, predstavlja dušu svakog pojedinog heksametra, koja mu određuje i poziciju daktila i spondeja, kao i njihov međusobni odnos, i od koje zavisi stanka ili odmor svakog pojedinog heksametra. Doduše, stanka je u heksametru prvenstveno metričko-ritmički uslovljena. Ona može biti samo na određenim mjestima, ali ta određena mjesta fiksira govorna riječ, odnosno sintaksa misli pretočene u heksametar. Do umjetnika je, da unutar jednog heksametra postigne što veći sklad me ričkog i sintaktičkog principa, jer se na tome temelji umjetnička vrijednost njegova heksametra.

Kada tražimo informacije o izboru stanke u latinskom heksametru kod priručnika o latinskoj metrici, iznenadimo se tako smišljenim pojednostavljenjem tog prilično kompleksnog pitanja². Govori se o pentemimeri kao najučestalijoj stanki, o heftemimeri združenoj sa tritemimerom, o bukolskoj dijerezi koja traži i neku prethodnu stanku. Međutim, kad čitamo bilo kojeg latinskog heksametrika, ta nas štura pravila ne mogu zadovoljiti. Ne mogu nas zadovoljiti, jer jasno vidimo da se metru nameće sintaksa više nego što to očekujemo, odnosno više nego što smo školski na to upućeni.

U analizi heksametarske strukture nekog latinskog epskog djela literarni kritičari izlaze u štampi sa matematskim podacima o nara- vi hesametara. Ako su to u pitanju brojevi daktila i spondeja, onda to i jest područje matematike, pa su cifre s tog stanovišta pouzdane. Ali kada je u pitanju narav heksametra prema njegovoj sintaktičkoj strukturi, onda to nije matematika, jer nemamo nikakva sigurna principa

¹ Isp. osobito: O nekim odstupanjima od norme stih-rečenica u Homera, ŽA, god. XX, 1970, str. 15—53.

² Ipak je Louis Nougaret pristupio ozbiljnije tom problemu u inače malenoj knjižici „Traité de Métrique Latine classique“ 3. édition corrigée, Paris, 1963, par. 63—98.

po kojemu bismo stihove dijelili na dvodijelne pentemimerske ili na trodijelne heftemimersko-tritemimerske itd., a niti ga je sam umjetnik imao.

Hans Drexler, poznati heksameterski analitičar, na temelju vlastitog istraživanja, donosi podatke o naravi heksametara na temelju izbora stanke kod glavnijih rimskih heksametrika³. Navodim njegove podatke samo za P-stihove, i to na temelju njegovih tisuću analiziranih stihova: Lukan — 711; Ovidije — 830; Vergilije — 561; Lukrecije — 654. —

Kada te iste stihove kod istih autora želimo i mi analizirati, nužno se pitamo, po kojim je principima to autor izveo. Ali Drexler je u sedam svojih heksameterskih studija očito dokazao težinu tog pitanja, i on je svim težim slučajevima pružio i svoju interpretaciju.

Da nam je takva interpretacija potrebna pri ocjeni i prikazu nekog epskog djela, ja bih ukratko pokazao, vrijeme me naime sputava, u analizi Odiseje Bernarda Džamanjića, ili Zamanje. Iz njegove Odiseje uzimam za analizu 1000 stihova, i to : prvo pjevanje sa 476 stihova, drugo pjevanje sa 501 stihom i 23 stiha trećeg pjevanja.

Latinskom heksametru, po svemu sudeći, najviše odgovara dvodijelna dioba. Takva dioba ne može biti u trećoj dijerezi, jer ju svi rimski heksametrici u principu izbjegavaju. Njezina je prisutnost prava i rijetka iznimka.

Dvodijelna dioba nije u latinskom heksametru poželjna niti iza trećeg troheja, pa se ona rijetko upotrebljava. Kod Džamanjićevih spomenutih 1000 stihova nalazim je samo 25 puta a traže je samo sintaktički razlozi; npr.

I 95: ut repetat sua regna, lares et visat avitos.

I 111: fortemque ingentemque domat qua densa virorum.

Najpoželjnija je stoga dvodijelna dioba u trećoj arzi koju redom svi latinski heksametrici najviše traže. U navedenih 1000 stihova Džamanjićeve Odiseje ja je nalazim 579 puta, što je srazmjerno dosta visoki broj u odnosu na Vergilija.

U izboru pentemimere bili su mi prvenstveno odlučujući sintaktički razlozi. To su, stoga, u prvom redu oni stihovi koji iza treće arze imaju bilo jači bilo slabiji sintaktički usjek, izražen točkom ili zarezom ili sastavnim veznikom, kao:

I 1: Musa virum memora varium qui pectore versans

I 25: dum patrios fines et dulcia tangeret arva

Takvih stihova, kod kojih pentemimeru ne bi nitko porekao, nalazim oko 250. Znači da je kod Džamanjića veći broj onih pentemimerskih stihova kod kojih treba tražiti neki drugi princip za izbor stanke u trećoj arzi. Taj princip nalazim kadšto u atributivnom odnosu 3. i 6. pozicije stiha, poznatoj inače Vergilijevoj maniri.

³ Hexameterstudien I, Aevum, 1951, str. 435—466, Anlage 1.

I 8: *agressi niveos Solis violare iuencos*

I 268: *quotquot et apricis Ithacae dominantur arenis*

gdje smatram pentemimeru opravdanijom nego eventualnu heftemimeru.

Često nam pentemimeru nameće opet sintaksa time što je tu najopravdanija misaona, makar i vrlo kratka, stanka:

I 29: *cesserat, atque illic sollemni more sacrorum*

Mnogo puta odabrao sam pentemimeru samo zbog toga što mi nisu bile dostupne druge, što su one zasjenjene elizijom, ili što se nameću neprave stanke, kao:

I 5: *dum sibi, dum sociis reditum molitur. at illos.*

I 10: *ergo harum et nobis da rerum, evolvere partem.*

Pentemimera je za sebe dovoljna stanka, i ako ona dijeli dva sintaktički dijeljiva kolona jednog stiha, onda je to sigurno najčistiji primjer pentemimerskog heksametra, bez obzira na to da li se prvi kolon proteže i u zadnji dio gornjeg stiha ili pak drugi u prvi dio donjeg stiha. Vidimo da i Džamanjić takvih čistih stihova ima dosta visoki broj (oko 250), mada i manje nego Vergilije ili Ovidije.

Ali kod Džamanjića nalazim stihova koji ili u prednjem ili u zadnjem dijelu stiha pokazuju slabiji ili jači sintaktički usjek, a opet nam je pentemimera najuvjerljivija stanka.

U prvom dijelu je to najčešće kod prve dijereze a rjeđe u 2. arzi:

I 46: *laedere; namque aderit patriae ultor caedis Orestes*

I 252: *Cui iuvenis: dicam, quando haec te cura fatigat.*

U drugom dijelu to je u petoj dijerezi ili u petom troheju:

I 25: *dum sibi, dum sociis reditum molitur. at illos*

I 155: *caelatoque auro fulgentia pocula: circum*

Ovdje je svakako govor o sintaktičkim usjecima, osobito ako je tu jača interpukcija, koje metričko-ritmički princip gradnje stihova nerado pripušta. S tog stanovišta možemo slobodno kazati da to nisu posve harmonični stihovi, da u njima nije postignut sklad metričkog i sintaktičkog principa. Njih ćemo, međutim, naći i kod rimskih heksametrika, mada u manjem broju, pa im metričko-ritmičku vrijednost ne možemo poreći. Ipak ostaje otvoreno pitanje: Da li ćemo u čitanju, osim u pravilnoj P, i tu pripustiti neku stanku? Ja sam i za te pomoćne stanke, mada vrlo kratke, jer time onaj prednji dio stiha pravilno sintaktički povezujemo sa gornjim stihom, odnosno zadnji dio stiha sa donjim stihom, čime spašavamo sintaktički princip međusobnog povezivanja stihova, što je kod latinskih heksametrika očito.

Kod Džamanjića nalazim pentemimerskih stihova, a čak manje nego kod Vergilija, koji u jedinoj stanci pentemimere imaju eliziju (I 200, 272; II 95, 209, 367, 398, 442, 473), ali u to kompleksno pitanje ovdje ne zalazim.

Kod rimskih heksametrika, a osobito kod Vergilija i Lukana, zapaža se tendencija trodijelne diobe heksametra. Kod Hansa Drexlera⁴ nalazim ovakav odnos trodijelnih stihova sa stankom u T i H kod rimskih heksametrika: Lukan — 282, Ovidije — 133, Vergilije — 223, Lukrecije — 122.

Kod Džamanjića trodijelnih TH-stihova nalazim 225. U izboru ovih združenih stanki opet mi je presudan bio sintaktički princip. Na jednom i drugom mjestu stiha, naime, nalazi se jača ili slabija interpuncija ili sastavni veznik, kao:

I 86: insequitur; nec fata struit, sed distinct alma

I 93: o genitor, cui summa hominum rerumque potestas.

Takvih stihova nalazim nešto preko pedeset.

Više je pak onih trodijelnih stihova koji samo na jednom mjestu, ili u T ili u H, pokazuju jači ili slabiji sintaktički usjek, pa nam se druga stanaka nameće kojim drugim sintaktičkim ili čisto metričkim principom. Sa sintaktičkim usjekom u T nalazim 94 stiha, kao:

I 4: ille hominum, multa et pelagi mala passus in undis

I 12: Iam Danai, quotquot leti crudelia fata

Sa sintaktičkim usjekom u H nalazim 71 stih, kao:

I 7: nam culpa periere sua, dementibus ausis ..

I 42: eripuit nuper thalamos, ipsumque necavit.

Stanku kod sintaktičkog usjeka smatram jačom, pa je čudno što je kod Džamanjića to redovitija tritemimera.

Kao trodijelne TH-stihove nalazim i one, kada nam TH stanke nameće 2. i 4. pozicija atributivnog odnosa riječi, kao:

I 412: quid si Ithaces etiam regnum Saturnia proles

I 463: bisdenos capita alta boves persolverat olim

— ili ako je opravdanija stanaka P zasjenjena elizijom, kao:

I 34: Aegisthi tum forte animo crudelia volvens

TH-stihovi su u većini slučajeva građeni tako da osim TH metrički ističu još ili treću arzu ili treći trohej, dok su rijetki koji premošću te središnje stanke; npr.

I 12: Iam Danai, quotquot leti crudelia fata — P

I 7: nam culpa pierere sua, dementibus ausis — 3 tr.

⁴ Ibidem

Louis Nougaret⁵ u kombinaciji trećeg troheja i TH stanki vidi savršen sklad četverodijelnog latinskog heksametra, kakav je tipičan Vergilijev stih:

Aen. II, 3: Infandum regina iubes renovare dolorem

On ih kod Vergilija nalazi 1300, a kod Lukana i Valerija Flaka znatno više. Ja smatram da takvu diobu možemo sprovesti samo onda ako je i treći trohej nametnut sint. usjekom, kao u:

Zam. I 213: Veni autem, nam fama tuum rediisse parentem

ali takvih stihova nalazim malo; isp. još: I 371, 418, 452; II 61, 67, 108, 194, 256, 265, 293, 314, 434.

Ako govorimo o trodijelnoj diobi heksametra, onda bi to u pravom smislu riječi bili tzv. stihovi-rečenice, kod kojih stvarno nalazimo tri metrička i sintaktička kolona, npr.

I 26: Aethiopas at forte pius tum visere gaudens

Ali takvih trodijelnih stihova imamo vrlo malo, za razliku od dvodijelnih pentemimerskih, kojih nalazimo dosta često. Znači da kod najvećeg dijela trodijelnih stihova imamo samo tri metrička kolona, ali ne i sintaktička. Središnji kolon jest i sintaktički, ali oba krajnja, ili samo jedan od njih, prave sintaktički kolon sa zadnjim dijelom gornjeg stiha, odnosno sa prednjim dijelom donjeg stiha. A to znači da su TH — stihovi u najvećem dijelu oni slučajevi sa pretkoračenjem ili sa zakoračenjem, tj. stihovi međusobnog sintaktikog povezivanja heksametara, što je česta pojava kod latinskih heksametrika.

TH — stihove smatram pravilnim trodijelnim stihovima, ali nalazim kod Džamanjica i samo H — stihova, tj. bez stanke u T. U tom slučaju najčešće se nameće još i prva dijereza prisustvom neke interpunkcije ili čisto metričkim oblikom, dok je samo metrički otvorena i 3. arza. Takvih stihova nalazim čak 106, npr.

I 3: Pergama. multorum mores inspexit, et urbes

I 16: rupe sub excisa scopuli formosa Calypso

Stanka H je tražena sintaktičkim razlozima.

S druge strane, nalazim nešto manje stihova sa sigurnom T-stankom, ali bez H-stanke, koja je ili zasjenjena elizijom ili premošćena. U većini takvih slučajeva metrički je otvorena i P-stanka sa još jednom metrički ili čak sintaktički traženom stankom u zadnjem dijelu stiha, najčešće sa 4, ali i sa 5. dijerezom, sa 4. ili sa 5. trohejem. Takvih stihova nalazim oko 34. a sigurno je da su to ipak manje savršeni stihovi; npr.

⁵ cit. djelo, par. 78—80.

I 20: finierat, saevo fortunae exercitus aestu

I 38: secla deos. per nos mala nascier omnia dicunt

Ako bismo se pak u takvim stihovima odlučili za izbor P-stanke, time ne bismo nipošto spasili njihov metričko-ritmički sklad, jer bismo onda grubo narušili sintaktički princip.

Latinski heksametar ne preferira stanku četvrte dijereze, pa je i kod Džamanjica nalazim samo 15 puta, a uvijek je istaknuta jačom ili slabijom interpunkcijom. Popraćena je i ritmičkom stankom u T i P ili u drugom troheju; npr.

I 60: ipse gerens humeris connixus, queis sola terrae

I 57: horret opaca jugis forndentibus. intus Atlantis

I 108: pulchra, aeterna, auro fulgentia, queis super aequor

U tisuću stihova, koji inače pokazuju veliku skalu stupnja metričko-ritmičke savršenosti, kako smo vidjeli, nije teško naići i na neuspjele stihove. Takvim smatram stihove kod kojih nam ni metrički ni sintaktički razlozi ne omogućuju izbor jedne od normalnih stanki. Takvih sam kod Džamanjica markirao šest, npr.

I 130: prosiliit foribus subito, indignatus amico

Mada su metrički slobodne i T i P stanke, prvu ne preporučuje uski sintaktički odnos sintagme „altis prosiliit foribus“, osobito kad oblik sintagme dopušta kraću stanku na kraju stiha iza „altis“. Stanku P ne dozvoljava pirihijski oblik slijedećeg elidiranog priloga „subito“, koji se osim toga zbog sintaktičke pozicije može nasloniti samo na prethodnu riječ „foribus“. Preostaje nam stoga samo stanaka 3. dijereze, mada je i ona u eliziji.

Jedinu, i to elidiranu, stanku 3. dijereze nalazim i u stihu, koji mi se inače čini neuspjelim TH-stihom:

I 220: inspirant sub corde mihi, eventura docebo

Neprave stanke 1. dijereze i 5. troheja nameću se u stihu:

I 262: at nunc harpyiae indecorem rapuere, nec ulli

ili samo stanaka 2. troheja uz eventulanu B-stanku u stihu:

I 414: tantum effatus; et ille haud contra multa moratus

Drugi trohej sa petim nameće se u stihu:

II 345: mitte insana; nihil recti novere, nec atrum

mada su tu metrički otvorene i P i H.

Svakako je neobičan stih sa elidiranim stankama 2. dijereze i H, koji je vjerojatno neuspjeli P-stih:

I 457: maturatque ratem, immissaeque imponere cuncta

Ovakva bi bila metričko-ritmička slika Džamanjićevih heksametara, a nešto slično dobili bismo pažljivom analizom i rimskih epika, osobito Vergilija i Lukana. U dobrom dijelu njihovih stihova stanka nam se nameće sama od sebe, a da i ne vodimo računa na temelju kojeg principa. Svakako na temelju metričko-ritmičkog principa. Ali, ritam stiha uslovljen je u biti sintaktičkom naravi dotičnog stiha. Kad bismo pokušali analizirati te „lagane“ stihove, lako bismo se uvjerili u opravdanost ove stavke. Mnogo je teže sa stihovima koje smo od prve pročitali, a da nismo zapazili stanke. Ona nam jednostavno izmiče. A i takvih stihova ima više nego što to mislimo kod svih rimskih pjesnika. U takvim primjerima opredjeliti se za stanku isključivo na temelju metričkog principa, tj. na principu koincidencije iktusa i završetka riječi, smatram da bi bilo pogrešno. Doduše, i čisti sintaktički princip u izboru stanke kod takvih stihova dovodi nas do podjele stiha na neobične, na nesavršene metričko-ritmičke kolone, pa se ne možemo dati voditi ni isključivo njime. Radije moramo potražiti neko kompromisno rješenje, pa ćemo kao rezultat dobiti, da u određivanju metričko-ritmičkih kolona jednog heksametra dolaze u obzir i neuobičajene stanke, kao što su: prva dijereza, drugi trohej, četvrti trohej, peta dijereza, doduše ne kao glavne ali ipak naglašene. Čak ih u čitanju ne moramo osobito istaknuti, ali potrebno ih je osjetiti. To je činjenica o kojoj bi trebalo voditi računa i u našem domaćem prijevodnom heksametru.

Sarajevo

Š. Šonje.

ZUSAMMENFASSUNG

Š. Šonje: DAS SYNTAKTISCHE PRINZIP IM BAU DES LATEINISCHEN HEXAMETERS

Der lateinische Hexameter beraubt die gesprochene Sprache eines ihrer wesentlichsten Elemente, der Betonung, um stattdessen eine ihrer anderen Komponenten hervorzuheben, die Quantität. Noch eine wichtige Komponente der gesprochenen Sprache gerät in Gefahr im lateinischen Hexameter, wie im lateinischen Vers allgemein, und das ist ihre syntaktische Struktur.

Das wird sichtbar an den vielen Unstimmigkeiten zwischen metrischem und syntaktischem Prinzip im Bau der Hexameter, besonders bei den Dichtern der Augusteischen Epoche. Aber das syntaktische Prinzip darf im Hexameter nicht ganz vernachlässigt werden. Im Gegenteil, das syntaktische Prinzip bestimmt den Charakter eines jeden Verses, die Stellung der Daktylen und Sponaden, wie auch den Ort der Pause. Die Pause im Vers ist jedenfalls metrisch bedingt, aber darüber, welche von den möglichen Pausen in einem gegebenen Vers stehen soll, entscheidet die Syntax. Die Handbücher der lateinischen Metrik lassen dieses syntaktische Prinzip in der Wahl der Pause jedes einzelnen Verses nahezu ausser Acht; m. E. ist es aber entscheidend. Beim Lesen der römischen Epiker springt die gesuchte Pause meist von allein ins Auge. Es gibt aber Verse, und nicht wenig, die man bis zu Ende durchliest, ohne die Pause bemerkt zu haben. Bei diesen Versen müste man auf jeden Fall das syntaktische Prinzip beachten, besonders wenn ungewöhnliche Pausen in Betracht kommen wie z.B. die erste und fünfte Diäresis, ferner der zweite und vierte Trochäus. Das alles erhellt der Verfasser anhand der Beispiele aus der Odyssee von Bernard Zamanja.